

Юрій Поліщук

ЗОВНІШНІ ТА ВНУТРІШНІ ЧИННИКИ
ЕТНІЧНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ–НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Досліджуються зовнішньополітичні та внутрішньополітичні чинники, що формували основні напрямки політики російського царизму щодо етносів Правобережної України наприкінці ХVІІІ–на початку ХХ ст.

Ключові слова: Російська імперія, етнічна політика, русифікація, українці, поляки, євреї, німці, чехи, Правобережна Україна.

Yuriy Polischuk. External and internal factors of ethnic policy of the Russian Empire in Right-bank Ukraine in late 18 th–early 20 th century. External and internal policy factors which formed the main directions of policy of the Russian tsarism concerning ethnoses of Right-bank Ukraine in late 18th–early 19th century are investigated.

Keywords: ethnic policy, Russian Empire, russification, poles, ukrainians, yews, germans, czechs, Right-bank Ukraine.

Кінець ХХ ст. виправив історичну несправедливість й одна з найчисельніших у Європі націй – українська – утворила свою державу. Процес її становлення, зміцнення надзвичайно складний, тривалий і залежить він від багатьох факторів. Серед них варто виділити проблеми політико-правового регулювання національних відносин, адже Україна є державою з поліетнічним складом населення. Так, результати останнього перепису населення, проведеного у грудні 2001 р., показали, що на території України мешкають представники більш ніж 130 етносів [22, с. 4]. При цьому представниками титульної нації держави (української) є 77,8 % її населення, а 22,2 % – представники інших етнічних спільнот [23, с. 45]. Такий етнічний склад населення може таїти в собі значні ризики. Ще у 1977 р. група американських дослідників попереджала про те, що «етнічні відмінності є єдиним, найважливішим джерелом великомасштабного конфлікту усередині держав: вони часто також відіграють провідну роль у війнах між державами» [24, с. 1]. Цю думку на початку 80-х рр. ХХ ст. розвинув відомий американський етнополітолог Дж. Ротшильд, який заявив, що жоден тип суспільства чи політичної системи не має імунітету від зростаючого тиску політизованих етнічних домагань з їх можливими легітимізаційними та делегітимізаційними наслідками [25]. Ще більш відверто заявив П. Брасс, який, в одній із своїх робіт, написав: «Етнічність і націоналізм, міжетнічні конфлікти й сепаратистські рухи стали головною силою, яка формує сучасний світ, структуру та стабільність сучасних держав» [26, с. 5]. Розділяють ці підходи й наші науковці [27; 28 та ін.]. Розуміла цю небезпеку й українська еліта. Так, академік І. Ф. Курас попереджав що, «...держави, яка хоче вижити і забезпечити своїм громадянам гідні умови існування, повинна постійно стежити за температурними коливаннями внутрінаціональних і міжнаціональних стосунків і регулювати їх усіма засобами, які є в її розпорядженні» [29, с. 12]. При цьому надзвичайно важливо враховувати спадок попередніх поколінь.

Розуміючи це, українські [30; 31; 32 та ін.] і закордонні [1; 33 та ін.] науковці приділяли й приділяють певну

увагу питанням історичного досвіду етнополітичного розвитку етнічних спільнот України й етнічної політики влади, в тому числі російської, коли Україна входила до складу Російської імперії. Проте більшість їхніх досліджень присвячена загальним тенденціям політики російського царизму щодо етносів, які проживали в Україні і фактично залишали поза увагою чинники, які впливали на формування його етнічної політики. Враховуючи це, автор, береться за дану проблему.

Наприкінці XVIII ст., після розчленування Речі Посполитої, Російська імперія ревізувала ідеологічні, політичні засади та принципи своєї етнічної політики, яку царизм намагався пристосувати до нових геополітичних умов. Головними її напрямками на Правобережжі стали русифікація, нівелювання національно-культурних потреб місцевих етносів, нищення будь-яких проявів сепаратистського та автономістського руху польського населення. Вони диктувалися низкою як внутрішньо-, так і зовнішньополітичними чинниками.

Російське самодержавство вважало білорусів, українців, литовців «західними росіянами», «малоросами», яких потрібно «захищати» від національно-культурних і політичних впливів польської шляхти. В такій ситуації ставлення етнічних меншин до існуючого політико-правового устрою та владних інституцій держави – один із базових чинників, який формував етнічну політику імперії щодо конкретної етнічної спільноти. Якщо вона засвідчувала свою лояльність до існуючого владного режиму і підтримувала суспільно-політичну стабільність на території компактного проживання, російський уряд визнавав її «партнером», гарантував привілеї, дотримувався тактики прагматизму і толерантності, якщо ж ні – застосовувався репресивні заходи.

Інший, не менш важливий чинник – зміна владних режимів в імперії, адже імператор і його оточення безпосередньо визначали стратегічну лінію етнічної політики. Для прикладу: якщо у період правління Катерини II проводилася політика жорсткої інкорпорації приєднаних територій, то період правління Павла I ознаменувався відходом

від централізму та русифікації населення Правобережжя України, оскільки військові конфлікти Росії на зламі XVIII–XIX ст. унеможливили форсовану інтеграцію колишніх територій Речі Посполитої до складу імперії. Його наступники під впливом польських повстань 1830–1831 рр. та 1863 р., єврейських погромів, «загрозливих масштабів німецької колонізації» повернулися до жорстокої політики у мовно-культурній, церковно-релігійній сфері, яка не залишала місця для інакодумства.

Однак, перехід до жорсткої етнополітики був би неможливим без ще одного важливого чинника – поступового зростання національної свідомості титульної нації – росіян, яких починає об'єднувати не лише віра в справедливого царя та православ'я. «Нова» російська національна свідомість виникає під впливом просвітництва і романтизму як спротив озахідненню імперії. Як слушно зауважив, А. Капеллер, інтелігенція, яка поступово виділялася з дворянства, перестала шукати російську тотожність в державі та релігії, а стала шукати її в російській мові, історії, російському народові [1]. Разом з тим, зростання національної свідомості відбувалося на тлі посилення російського націоналізму. Після придушення листопадового повстання 1863 р. в Росії формується течія крайнього російського націоналізму, а згодом – панславізму, який яскраво відображений у праці М. Данилевського «Росія і Європа» [2, с. 92–99]. Носіями націоналізму були передусім дворянство, інтелігенція, а також міські середні верстви. Представники націоналістичної течії були лояльними до держави, підтримували асиміляційну політику Росії. В такій ситуації російський уряд прагнув зберегти територіальний, політичний і соціальний баланс поліетнічної імперії, для чого використовувалася традиційна наднаціональна інтеграційна ідеологія [Див.: 3; 4; 5].

Серед зовнішньополітичних чинників, які впливали на етнополітику російського самодержавства, виділимо революційні події у Європі кінця XVIII ст.–середини XIX ст. Кожна із цих суспільно значимих для західного суспільства подій мала етнополітичне забарвлення й етнополітичний контекст, розставляла акценти в етнічній політиці

Російської імперії на кожному з історичних відрізків. Революції у Європі засвідчили російському владному режиму демократично-визвольний потенціал національного питання. Європейські події на тлі виступу декабристів, польських повстань, розпалили страх владної еліти перед можливою революцією, віддалили Росію від впливових на заході течій лібералізму, націоналізму і соціалізму. У підсумку царизм посилив співпрацю з православною церквою, яка стала слухняним виконавцем ухвал самодержавства в усіх сферах суспільно-політичного та національно-культурного життя. Посилювалися тенденції форсованої адміністративної, соціальної та культурної інтеграції Південно-Західного краю, кульмінацією яких стала політика русифікації.

Зауважимо, що політика династії Романових щодо кожної з етноспільнот на різних етапах переслідувала різну мету та результат, а отже, диктувалася специфічними чинниками. Упродовж ХІХ ст. серед етнічних груп Правобережжя найбільш мінливою етнічна політика російського самодержавства була щодо іноземних переселенців. Економічне, культурне відставання Російської імперії від країн Західної Європи – визначальний зовнішній чинник, який заклав основи імміграційної політики імперії. Колонізаторська політика чи не вперше була апробована Єлизаветою Петрівною та Катериною ІІ на Півдні України. Правлячі кола імперії усвідомлювали, що зусиллями місцевого українського населення неможливо освоїти велетенські степові території. Відсутність достатньої кількості внутрішніх трудових ресурсів в умовах панщинно-кріпосницької системи, царат намагався компенсувати зовнішніми – розроблено низку нормативно-правових актів, які стимулювали іноземних колоністів, передусім сербів, німців, французів до переселення на українські землі. Упродовж 1750-х рр. були здійснені перші спроби організувати масовий переселенський рух на окреслені території. Зокрема, у роки правління Єлизавети Петрівни розроблено низку тактичних заходів: генерал де-Лафон запрошував оселитися у малозаселених районах Росії французьких протестантів, а саксонський генерал Вейсбах – прусських підданих [6, с. 39]. 2 травня 1759 р. побачив світ указ, у якому наголошено:

«Со всякою благосклонностью все те приняты будут, кои усердие возымеют сюда приехать, поселиться и жить, причем ремесленники тотчас в цеха примутся, а землепашцы обильные и довольные земли получают с увольнением на несколько лет от всех податей и налогов, особое в том вспоможение» [6, с. 44]. Однак малопривабливі умови поселення для колоністів, на тлі воєнних кампаній із Османською імперією, не принесли відчутних результатів, як наслідок задуми російських високопосадовців не реалізувалися.

Значно успішнішими видалися заходи наступників Єлизавети Петрівни. Катерина II маніфестом від 4 грудня 1762 р. знову запросила іноземців вільно селитися в Російській імперії. Але документ не містив чітких приписів для колоністів, через що залишився непоміченим ремісниками та селянами західноєвропейських держав. Посол Російської імперії в Лондоні граф Воронцов зазначав: «Одно только обещание принимать тех, которые к тому явятся будут, не может привлечь большого числа жителей, ибо в сем случае оставили бы они то, что им уже надежно, для принятия того, что им еще совсем неизвестно» [6, с. 39]. Черговим маніфестом від 22 липня 1763 р. Катерина II, для освоєння степової зони України, запрошувала селитися хліборобів із Німеччини. Тоді ж створено Канцелярію опікунства іноземних колоністів, президентом якої призначено графа Орлова. Маніфест гарантував переселенцям свободу вибору місця поселення, право самоврядування, а також забезпечував колоністам пільги. Зокрема, колоністам дозволялося: 1) записуватися в купецтво, міщанство, цехи; 2) селитися в містах або ж створювати колонії на землях, придатних для хліборобства; 3) отримувати безвідсоткові позики на облаштування, придбання худоби й сільськогосподарського інвентарю, мануфактурних інструментів, припасів і матеріалів; 4) будувати фабрики та заводи; 5) вільно відправляти релігійні обряди, будувати церкви й молитовні будинки. Водночас колоністи звільнялися від податків і повинностей на 30 років, а іноземці, які селилися в губернських і повітових містах – на 10 років. Іноземці, які не мали достатньо коштів для

переселення, отримували їх у російських чиновників і резидентів при іноземних правлячих дворах [7, с. 27–29].

Позитивні результати колонізації степової зони України – один із чинників, що стимулював перенесення переселенського досвіду на Правобережжя України. Під час царювання Олександра I 20 лютого 1804 р. був оприлюднений маніфест, який регламентував переселення на територію імперії, заохочував німців до колонізації України через надання їм достатньої кількості земельних наділів і звільнення від оподаткування. Однак масове переселення колоністів (німців і чехів) на територію Південно-Західного краю розпочинається тільки у другій половині ХІХ ст. У цей період у регіоні сформувалися сприятливі умови для поселення колоністів. У першу чергу це скасування кріпосного права, проведення урядом економічних реформ, бурхливий розвиток промисловості, залізничного транспорту, товарного землеробства, ріст міст. Усе це збільшило потребу у робочій силі.

Інший, не менш важливий соціально-економічний чинник етнічної політики Російської імперії – бажання влади за рахунок колоністів, з одного боку, швидко освоїти цілині й необроблювані землі, а з іншого – модернізувати сільське господарство регіону у відповідності з тогочасними європейськими стандартами, збільшити обсяг виробництва сільськогосподарської продукції, якої так вимагала імперія. При цьому С.-Петербург прагнув використати несприятливу суспільно-політичну ситуацію на батьківщині переселенців. Німецькі трудові емігранти покидали рідні землі, зважаючи на політичні (деспотизм князів, тривалі та виснажливі військові кампанії, тривала служба в армії), економічні (свавілля великих землевласників, високі податки, безземелля) та церковно-релігійні (переслідування за релігійні переконання) фактори.

Щодо чеських селян, які на відміну від німецьких колоністів розпочали масову трудову міграцію на Правобережжю Україну тільки у другій половині ХІХ ст., то основними чинниками, що стимулювали їхній переселенський рух, стали загострення національних проблем в Австро-Угорщині на тлі поширення серед частини населення Чехії

русофільських поглядів, а також зубожіння значної кількості чеських селян, ремісників і робітників, зумовлене економічною кризою середини ХІХ ст.

Німці та чехи славилися винятковою працездатністю та високою культурою праці у сільському господарстві. Колоністи запроваджували у власних господарствах прогресивні сівозміни, елітні сорти насіння, мінеральні та органічні добрива, розводили звичні для Німеччини, однак нетипові для українських земель породи худоби, що імпонувало російським чиновникам.

Лояльність влади до німецьких переселенців у 1880-х рр. трансформувалася на переслідування та репресивну соціально-економічну політику. Нові підходи до іноземних переселенців були пов'язані з низкою зовнішньополітичних чинників, серед яких – утворення у 1882 р. Троїстого союзу та агресивна зовнішня політика О. Бісмарка, яка привела до значного погіршення російсько-німецьких відносин. У цих умовах мілітаризація Європи, перспектива початку війни у світовому масштабі радикально змінили погляди російських чиновників різних рівнів на переселенських рух. Як результат, у 1881 р., згідно з розпорядженням генерал-губернатора Південно-Західного краю О. Дрентельна, було створено Комісію, основне завдання якої полягало у дослідженні діяльності іноземних колоністів. Результатом тривалої та клопіткої її роботи став висновок про шкідливість подальшого переселення німців у Київську, Подільську та Волинську губернії [8, арк. 80]. Висновок комісії докорінно змінив попередню лояльну політику до німецьких переселенців, спровокував хвилю антинімецьких випадів у періодичній пресі, значно погіршив міжнаціональні стосунки у краї. Згодом світ побачила низка нормативно-правових актів, що обмежували громадянські права та свободи колоністів.

У досліджуваній період надзвичайно напруженими видалися стосунки російського самодержавства із польською шляхтою. Упродовж ХVІІ–ХVІІІ ст. етнічна політика Російської імперії зводилася до збирання «исконно руських» земель, що неодмінно мало зіштовхнути її із Річчю Посполитою. Це сталося наприкінці ХVІІІ ст. Як

результат польська держава була поділена між сусідами. Після першого поділу вона втратила близько третини території і населення. До імперії Романових відійшли східні області Білорусії і польська Ліфляндія. Другий поділ «відірвав» від Речі Посполитої понад половину її території. Визвольне повстання під проводом Т. Костюшка завершилася поразкою поляків, що прискорило ліквідацію залишків суверенітету Польщі. Юридично ліквідацію Речі Посполитої оформив третій поділ 1795 р. – Росія одержала землі, заселені литовцями, білорусами та українцями, за винятком Східної Галичини, а також Південно-Західної Литви, яка відійшла до Пруссії [9, с. 25–27]. Держави-учасниці поділів визнали за необхідне «усунути все, що могло б викликати спогади про існування Королівства Польського...», зобов'язалися ніколи не використовувати у своїх титулах формулювання «Королівство Польське», а навпаки – використати його назавжди [1, с. 66].

Однак, ліквідувавши із політичної карти Європи Річ Посполиту, європейські держави не знищили національний дух поляків. Мобілізація польської шляхти на Правобережній Україні вилилася у ХІХ ст. у польські повстання, які значно радикалізували етнічну політику Російської імперії, привели до посиленої русифікації регіону.

Мета польського національного руху полягала у відновленні польської держави. Польський національний рух відчутно похитнув Російську імперію. Уже перше повстання спровокувало поспішне запровадження на території Правобережжя російського права, введення судочинства та шкільництва російською мовою. Царизм секвестрував і конфіскував в учасників повстання маєтки, земельні угіддя, значно скоротив католицьке та збільшив православне землеволодіння. Листопадове повстання 1863 р. посилювало в російському суспільстві антипольські настрої. Етнічна політика самодержавства щодо польської шляхти після його придушення здійснювалася у трьох напрямках: права дискримінація польської шляхти; обмеження діяльності католицької церкви; боротьба з «польським національним проектом» [10, с. 32–37]. На думку А. Капеллера, польський національний рух у Росії відіграв роль першопрохідця, він

зобілізував громадськість Росії та мав значний вплив на формування російської етнічної політики [1, с. 67–70].

Стримуючим чинником значно агресивнішої політики щодо поляків на Правобережжі України стала відсутність достатньої кількості представників титульної нації імперії – росіян, що змушувало царизм до співпраці з елітою етнічних груп приєднаних земель. Власне у сферу інтересів російського самодержавства потрапила польська шляхта, яка на початку ХІХ ст. утримувала першість у всіх сферах суспільно-політичного та соціально-економічного життя регіону. Соціальний статус шляхти відповідав статусу російського дворянства. Лояльні шляхтичі кооптувалися в російську знать, після чого підтверджувалися їх земельні маєтки разом із залежними селянами. Представники цієї соціальної верстви активно включалися до органів місцевого управління. Однак значна кількість шляхти не вписувалася в станові норми російського дворянства, а потреба наповнення державної казни змушувала центр співпрацювати тільки із великими, лояльними до влади землевласниками, а дрібну шляхту влада прагнула перевести у податні стани. Декласація шляхти поглибила соціальна диференціацію цієї верстви [11].

Етнічну політику російського самодержавства щодо євреїв Правобережжя визначали, передусім, існуючі в суспільстві, не завжди позитивні, стереотипи щодо представників цього етносу, а також досвід розв'язання «єврейського питання» західними державами за допомогою обмежуючого законодавства. Власне поєднання цих двох факторів привело до утворення так званої «смуги єврейської осілості» та появи, упродовж першої половини ХІХ ст., низки «Положень про євреїв», які визначали їх правове становище. Таким чином, проблема національних прав російського єврейства ґрунтувалася на нерівноправності євреїв, оскільки у державі діяло виключне законодавство щодо представників цього етносу [12, с. 222].

Розглядаючи другу половину ХІХ ст., не зайвим буде згадати єврейські погроми 1881–1882 рр. і 1903–1906 рр., які з особливим розмахом охопили Волинь і Київщину [13, с. 214–217, 220]. Їх спрямованість була антиреволюційною,

оскільки, після вбивства царя у 1881 р. євреїв ототожнювали з революціонерами [14, с. 256]. На думку А. Капеллера, місцева влада сприяла учасникам погромів, проте причетність до них царського уряду достовірно не встановлена [1, с. 258]. Наслідки російської революції 1905–1907 рр. для євреїв були тотожні наслідкам 1881 р.: посилювалася еміграція євреїв за кордон, зміцнів, спрямований на національну консолідацію євреїв Росії, сіоністський рух.

На початку ХХ ст. етнічну політику Російської імперії докорінно змінили дві події – революція 1905 р. та вибори до Державних Дум. У революції 1905 р. важлива роль відводилася етнічним меншинам імперії. Національний чинник посилював соціальні та політичні конфлікти, найвиразніше – у поляків, метою яких було відновлення незалежності. Польський рух досягнув високого рівня мобілізації, намагався використати загострення суспільних протиріч, зростання ліберальних настроїв у середовищі поміщиків, буржуазії та інтелігенції, а також воєнні невдачі Японської кампанії 1904 р. [15, с. 403–420].

Події 1905–1907 рр. привели до відчутного пом'якшення етнічної політики, як результат влада повернулася до т. зв. «гнучкого прагматизму»: скасувала низку русифікаторських заходів, зокрема у сфері мовної і релігійної політики; гарантувала громадянські права і свободи. Водночас, етнічні групи отримали можливість засновувати громадські організації та партії, розвивати національну пресу. Однак, на відміну від поляків, інші етнічні групи регіону не змогли повністю використати ці послаблення і тому їхні успіхи на ниві національного розвитку не були настільки вагомими.

Після 1907 р. етнічна політика Росії зосередилася на тих самих комплексах проблем, що і напередодні першої російської революції.

Важливим фактором етнічної політики Російської імперії стали вибори до I та II Державних Дум [16, с. 45–52]. Вибори до I Думи не були рівними, прямими, загальними, а в їх основі лежала багатоступенева куріальна система, згідно з якою виборче право мали тільки чоловіки [17]. В умовах бойкоту виборів лівими партіями першість у Думі

отримали конституційні демократи (кадети), які здобули близько 40 % і селянсько-народницькі трудовики, яким належало понад 20 % місць. Окремі представники етнічних груп Російської імперії, які пройшли до Думи, приєдналися до групи автономістів. У II Думі, яка розпочала роботу 20 лютого 1907 р., опозиція збільшилася за рахунок соціалістичних партій [18, с. 152–154]. Серед етнічних меншин імперії, найчисельніше представництво у ній було в українців – 63 депутати та поляків (50–60 осіб). Політична вага неросіян не відповідала їх кількісному представництву, оскільки вони не творили єдиної сили, зокрема власну фракцію мали лише українці та поляки.

Перші дві Думи, зважаючи на відсутність юридичного інструментарію, не могли суттєво вплинути на етнічну політику Російської імперії. Законодавчу ініціативу блокували консервативна Державна Рада та право «вето» імператора, а також особливе законодавство. У дебатах переважало земельне питання, етнонаціональні проблеми виносилися на обговорення надзвичайно рідко. Незважаючи на це, одним із факторів розпуску Думи 3 червня 1907 р. стали вимоги неросіян. Це висловлено у маніфесті від 3 червня 1907 р.: «Державна Дума, створена для зміцнення російської держави повинна бути російською за своїм духом. Інші народності, які належать до нашої імперії повинні мати у Державній Думі виразників своїх потреб, проте вони не повинні з'являтися і не з'являтимуться в кількості, яка давала б їм можливість мати вирішальний голос у суто російських питаннях. А в окраїнних областях імперії, населення яких ще не досягло достатнього державного, громадського розвитку, вибори до Державної Думи слід тимчасово припинити...» [19]

У III Думі депутати-неросіяни склали близько 24 % її складу, а в IV – 19 % [20]. У них тільки німці збільшили своє представництво на тринадцять депутатів. Водночас серед російських депутатів III і IV Думи зміцнили свої позиції течії, представлені націоналістами і Союзом російського народу. Свої вимоги вони спрямовували, передусім, проти національно-культурних прав етнічних меншин, зокрема євреїв, поляків, німців. Представники цієї течії були налаштовані на зміцнення російської нації, домінування російської

мови й православної церкви [21]. Націоналістичні тенденції посилювалися також в поміркованих партіях октябристів і кадетів. «Конституційний націоналізм» відстоював велику Росію, в якій «переважна більшість національностей повинна націоналізуватися». У цих умовах Санкт-Петербург все частіше послуговувався російським націоналізмом як стабілізатором влади. «На цьому міцному ґрунті урядові інституції покликані непохитно захищати... освячену єдність і неподільність імперії, переважання в ній російської національності та православної віри», – заявив у 1912 р. перед Думою прем'єр-міністр В. Коковцов [1, с. 265]. Ця націоналістична тенденція мала вплив на етнонаціональну політику Російської імперії, що знівелювала поступки, на які царат змушений був піти під час першої революції.

Таким чином, етнічну політику Російської імперії на кожному з історичних відрізків визначала низка внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників. Зміна царських режимів у Російській імперії, зростання національної свідомості росіян, політизація етнічних рухів, зростання сепаратизму – базові внутрішні чинники, які визначили етнополітичну лінію російського самодержавства. Активну колонізаторську політику Російської імперії на території Правобережжя України пришвидшив успішний переселенський досвід низки європейських держав. Бажання російського царизму, з одного боку, швидко освоїти цілині землі, а з іншого – модернізувати сільське господарство регіону, збільшити обсяг виробництва сільськогосподарської продукції у відповідності з тогочасними європейськими стандартами, привели у регіон значну кількість іноземних колоністів. Водночас кожна із суспільно значимих для західного суспільства подій мала етнополітичне забарвлення і етнополітичний контекст, розставляла акценти в етнічній політиці Російської імперії.

---

1. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005.

2. Геворкян А. Историческое воззрение Н. Я. Данилевского // Философские науки. – 2004. – № 6.

3. Валіцький А. В полоні консервативної утопії: Структура і видозміни російського слов'янофільства. – К., 1998.

4. Хомяков П. Россия против Руси. Русь против России: историческое расследование. Полемиические заметки. – К., 2009.

5. Коцюбинский Д. Русский национализм в начале XX ст.: Рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. – М., 2001.

6. Дребот В. Адміністративно-правове регулювання німецької колонізації на Правобережній Україні у XVIII–середині XIX ст. // Волинські історичні записки. – 2010. – Т. 5.

7. Поліщук Ю., Суліменко О. Німці Волині в кінці XVIII–на початку XX століття: політико-правовий аспект. – Житомир, 2004.

8. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 618, спр. 261.

9. Павлюк В. Польське питання у міжнародних відносинах початку XIX ст. // Наукові записки. Серія «Міжнародні відносини». – Острог, 2009. – Вип. 1.

10. Гаухман М. Російська національна політика щодо польського питання на Правобережній Україні (1905–1914) // Волинські історичні записки. – 2010. – Т. 5.

11. Чернецький Є. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII–початок XX ст.): джерела, структура стану, роди. – Біла церква, 2007.

12. Дубнов С. Какая самоэмансипация нужна евреям // Восход. – 1883. – май–июнь.

13. Мышь М. Погромы и их причины // Восход. – 1883. – январь–февраль.

14. Ляховецкий Л. Поездка в край погромов // Восход. – 1883. – май–июнь.

15. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002.

16. Глушковецький А. Еволюція законодавства про вибори до I та II Державних Дум Російської імперії // Гуманітарний журнал. – 2005. – № 1–2.

17. Демин В. Государственная Дума России: механизм функционирования. – М., 1996.

18. Булига М. Правові основи скликання Державних Дум у Російській імперії (волинський аспект) // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – 2009. – Вип. 13.

19. Государственная Дума в России (1906–1917): Обзор. – М., 1995.

20. Кирьянов И., Лукьянов М. Парламент самодержавной России: Государственная Дума и ее депутаты, 1906–1907. – Пермь, 1995.

21. Будилович А. Может ли Россия отдать инородцам свои окраины. – Санкт-Петербург, 1907.

22. Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – К., 2004.

23. Населення України, 2002 рік / Державний комітет статистики України ; Відп. за вип.: Л. М. Стельмах, Л. В. Задоечко. – К., 2003.

24. Annals of American Academy of Political and Social Sciences. – 1977. – № 433.

25. Rotschild J. Ethnopolitics: Conceptual Frame-Work. – New York, 1981.

26. Brass P. Ethnicity and Nationalist. Theoty and Comparison. – London, 1991.

27. Котигоренко В. Етнополітичні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2005.

28. Кіссе Антон. Майбутнє етнічних конфліктів // Наукові записки / Курасівські читання – 2005. – Вип. 30, кн. 1. – К., 2006.

29. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи. – К., 1997.

30. Васильчук В. М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII–початок XXI ст.). – К., 2004.

31. Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII–початок XX ст.). – К., 2005.

32. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX ст. – К., 2007.

33. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). – М., 2011.